

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПРИЙМЕННИК

- Прийменник своєю функцією подібний до функції відмінкових флексій, оскільки флексія не завжди може чітко передавати значення непрямих відмінків.
- **За походженням** прийменники
 - первинні (прості)
 - похідні (вторинні).

Праслов'янська мова

До первинних праслов'янських прийменників відносимо: **bez(ъ), vъn, vъz(ъ), do, za, jъz(ъ)** 'із, з', **къn, na, nadъ ob(ъ), ot(ъ), *perdъ** 'перед', ***perzъ** 'через', **po, podъ, pri, pro, съn, u**.

Первісний звуковий склад прийменників **vъn** і **съn** - тільки у відповідних префіксах слів, корені яких починаються на голосний (пор. ст.сл. **въноушити** - **оухо**; **сънати** - **ати** тощо).

Приймеиники **bez, vъz, jъz**, варіант **o - ob, ot** первісно закінчувались на приголосний, а кінцевий **ъ** – пізніше за аналогією до **къ, podъ, nadъ**. Пор. написання **безъ** у найдавніших слов'янських пам'ятках.

- До первинних прийменників в д.рус.українській мові належали:
- **безъ, вѣ, вѣзъ, до, за, изъ, къ, на, надъ, о, обѣ, отъ, по, подъ, при, про, съ, у**

На сучасному етапі українська мова зберігає давню систему первинних прийменників (**до, за, на, по, про**).

Фонетичні зміни: **безъ** → **без**, **отъ** → **од, від**,
при [пр'і] → **при**.

Прийменники **вѣ, у** злилися в один **в – у**,
Його вживання регламентоване евфонією
(милосвучністю)

- Колишні прийменники **сѣ, вѣзѣ, изѣ** злилися в прийменник **з** (**із, зо, зі**).
- Прийменник **о (об)** ← **обѣ** зберігається в сполученні з місцевим відмінком на означення часу (*о п'ятій годині, об одинадцятій годині*).
- Прийменник **к** ← **къ** звузив сферу вживання й трапляється лише в окремих фразеологізмах (*к лихій годині*) та в архаїзованому мовленні або в стилізаціях фольклорних зразків.
- Прийменник **к** та його варіанти (**ік, ку**) відомі в українській діалектній мові (*|виб'ег к ва|ротам; у|же под|ход'є к |ос'єн'ї*) та в стилізаціях: „*Руку притулив к серцю ік своєму*” (П. Тичина).

- Орієнтовно з XIII – XIV ст. прийменник **къ** починає заступатися прийменником **до + родовий відмінок** на означення локальнопросторової межі.
- Ця конструкція перебрала на себе всі функції давньої **къ + давальний відмінок**.
- О. Царук: цей процес відбувався в передісторичну епоху.
- Прийменник **по** в давньоукраїнській і в праслов'янській мовах звичайно міг уживатися з давальним відмінком.
- В новій українській мові - **по + місц. Відм.** (*по вулицях, по домівках* тощо).
- Специфічна часова модель прийменника **по + місцевий відмінок** (*по війні, по обіді*).
- Модель **по + іменник чи займенник у знахідному відмінку** - при вказуванні на предмет, особу, що є метою дії, руху (*піти по воду*)

- Похідні, або вторинні прийменники мають генетичний зв'язок з різними частинами мови (переважно відіменними прислівниками). До них у давньоукраїнській мові належали: **близъ, вѣнѣ, кромѣ, межу, мимо, округъ, послѣде, пресеже, переже, против, развѣ, сквозѣ**, які вживалися перед іменами, і **дѣля (дѣльма), ради (радьма)**, які вживалися після імен.
- Прийменники **вѣнѣ, развѣ, сквозѣ** українська мова в подальшому розвитку втратила. Прийменники **для** та похідний **задля**, а також **ради** (**заради**) в сучасній українській мові стали вживати лише в препозиції (**заради Бога**), хоча в архаїзованому мовленні трапляються давні постпозиційні конструкції (**Бога ради**).

- У деяких прийменниках відбулися фонетичні, морфологічні та словотвірні зміни: **кромѣ** → **крім**, **межю** → **між**, **округъ** → **навкруги**, **противъ** → **проти** (цей прийменник, на відміну від давнього, став уживатися з родовим відмінком), **за мѣсто** → **замість**.
- Подальше поповнення прийменників здійснювалося способом складання прийменників (**з-за**, **з-під**, **понад** тощо) та способом лексикалізації синтаксичних сполучень (**назустріч**, **обабіч**, **посеред** тощо).

СПОЛУЧНИК

Сполучники давньоукраїнської мови, як і сучасної, за їхніми синтаксичними функціями поділяють на сполучники сурядності

и → *і*, **да**, **а** → *а*, **но**, **ли**, **или**, **та** → *та*, **чи** → *чи*

та підрядності

бо → *бо*, **ибо**, **дабы**, **яко** → *як*, **оже**, **ажє** → *адже*,
занѣ, **потоль**, **поколь**

- За походженням сполучники поділяють на **прості (первинні)**:

а → *а*, **бо** → *бо*, **да**, **и** → *і*, **ли**, **но**, **чи** → *чи*

- та **похідні (вторинні)**: **али**, **или**, **либо**, **чили**, **ажє** → *адже*, **дажє**, **тожє**, **нежєли**, **нежє** → *ніж*, **нижє**; **ачє** ... **ли**, **ачє** ... **то**, **не тькьмо** ... **нъ** (**но**), **и** ... **и** → *і* ... *і*, **ни** .. **ни** → *ні* ... *ні*.

- Сучасна українська мова зберігає давньоукраїнські прості сполучники **а, бо, і, та, чи**.
- Замість сполучників **да, но** використовують **та** й **але** ← **ale* (імовірно, розвинувся ще в т.зв. протоантських діалектах праслов'янської мови й співвідносний з германським *aber*).

- Похідні сполучники утворювалися:
- а) зрощенням первинних сполучників між собою, наприклад, **чили** ← **чи + ли**;
- б) зрощенням сполучників з частками, наприклад, **аже** ← **а + же** (укр. **адже**);
- в) зрощенням часток, наприклад, **неже** → **не ++ еже** → (укр. **ніж**);
- г) складанням і повторенням сполучників, наприклад, **аче ... ли, и ... и** → **і ... і**.
- На сучасному етапі зберігає давні сполучники: **що** ← **чьто**, **як** ← **яко**, **де** ← **къде**, **коли** ← **коли**, **куди** ← **куды**, **адже** ← **аже**, **ніж** ← **неже**, **але** ← **алє** (← ***ale**), **і ... і** ← **и ... и**, **ні ... ні** ← **ни ... ни**.

- У сучасній українській мові для утворення нових сполучників - форми займенників, дієслів, прислівників, числівників, прикметників, іменників, прийменники, частки:

аби, ніби, тобто, себто, щоб – щоби, коли б (діалектні коб, коби), якби, доки, поки, неначе, дарма що, для того, щоб, зате, проте, тому що, через те що, немов, буцім, нехай, хоч, однак, лише, хіба що, у зв'язку з тим, що, з того часу як, замість того щоб тощо.

ЧАСТКИ

- Більшість часток у давньоукраїнській мові, як і в сучасній, сягають праіндоевропейської доби.
- Підсилювальна частка **же (ж)** ← **же** ← ***ge** етимологічно пов'язана з грецькою *ge*, давньоіндійською *ha*, литовською *gi*.
- Заперечна частка **не** етимологічно пов'язана з давньоіндійською *ná*, готською *ni*, латинською *ne*. Заперечна частка **ні** ← **нѣ** ← ***ně**, імовірно, має генетичний зв'язок з литовською *nie*.
- Питальна частка **чи** ← **чи** ← ***kū**, яка утворилася на ґрунті займенника, споріднена з давньоіндійською *śi*, латинською *quī*, давньоісландською *hi* (у значенні *як*).

- Формотворча бажальна частка **би (б)** утворилася вже на українському ґрунті й за походженням є формою 2 – 3-ї особи однини аориста від дієслова **бути**: **бы** → **би**.
- Частки **-будь, -небудь** за походженням є формою 2-ї особи однини наказового способу від дієслова **бути**: **буди** → **будь, не буди** → **небудь**.
- Частка **-ся (-сь)** за походженням є давньою первинною формою знахідного відмінка зворотного займенника себе: ***sę** → (ст.-сл. **сѧ**) → **-ся (-сь)** → **-сь**.

Формотворчі частки **хай, нехай** є продовженням форм 2-ї особи однини наказового способу архаїчних дієслів **хати, хаяти (дбати), нехати (не чіпати, не дбати)**: **хаи** → **хай, нехаи** → **нехай**.

- Вказівні частки **ось, ото, оце, он, ото, то**, стверджувальні **так, таки, атож**, означальна **саме** походять від займенників.
- Частки **якраз, справді** утворилися на ґрунті іменників. На основі дієслів утворилися частки **майже** (кількісна), **годі, давай** (спонукальні), **хоч** (видільна).

ВИГУК

- Не належать ні до повнозначних, ні до службових частин мови.
- Вони є засобом вираження емоцій, почуттів, експресивних оцінок, вольових спонукань мовців.
- Давньоукраїнські пам'ятки фіксують такі вигуки:
- **о, охъ, ахъ, оле, увы** – непохідні (первинні);
- **воле, тако, сѣ** – похідні (вторинні);
- **охъ мѣнѣ, оувы мѣнѣ, о горе** – стійкі вигуківі сполучення.
- Пізніше в пам'ятках XVI – XVII ст. з'явилися нові вигуки: *ей; ох, ох; отож; гей; ей; га-га-га; ой.*

- У сучасній українській мові вигуків набагато більше й утворюються вони по-різному:
- 1) уживанням голосних: *о!*, *е!* та ін.;
- 2) повторенням голосних: *а-а!*, *е-е-е!* та ін.;
- 3) сполученням голосних: *ау!* та ін.;
- 4) сполученням голосних і приголосних: *ех!*, *гей!* та ін.;
- 5) від іменників: *гвалт!*, *марш!*, *матінко!* та ін.;
- 6) від прикметників: *смачного!*;
- 7) від прислівників: *щасливо!*;
- 8) від дієслів: *будьмо!*, *вибач(те)!*, *перепрошую!* тощо;
- 9) словосполученнями: *будь ласка!*, *будь здоров!*, *добрий день!*, *на все добре!* та ін.

- До вигуків у сучасній українській мові також належать слова прикликання чи відгону тварин, птахів, команди свійським тваринам (*ату!*, *дзусь!*, *гиля!* тощо) – це так звані вокативні вигуки.
- Отже, кількісний і якісний склад вигуків в українській мові за часи її розвитку від давнини до сучасності докорінно змінився.